

1) процес висунення та перевірки розшукових версій не обмежений термінами розслідування, а може продовжуватися і після припинення провадження по справі;

2) розшукові версії поряд з ретроспективними мають і прогностичний характер, тобто будуються для з'ясування місця перебування злочинця, який зник, та інших розшукуваних об'єктів як в даний час, так і в майбутньому;

3) розшукові версії завжди є окремими, оскільки вони належать не до всієї події, а лише до окремих її елементів [10, с.20–24].

З урахуванням типової слідчої ситуації при розслідуванні даної категорії кримінальних справ можуть бути висунуті наступні розшукові версії: 1) злочинець переходить у своїх рідних, друзів, знайомих; 2) розшукуваний залишився на легальному становищі або перейшов на нелегальне; 3) злочинець виїхав за кордон.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що система типових версій по справах про торгівлю людьми являє собою певну структуру, яка складається з загального і окремого рівнів, що знаходиться у прямій залежності від слідчої ситуації як динамічної інформаційної системи, що відбиває співвідношення між встановленими і ще не відомими обставинами справи.

Список літератури: 1. Колесниченко А.Н., Матусовский Г.А. О системе версий и методики их построения // Криминалистика и судебная экспертиза. К., 1970. Вып. 7. 2. Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики: Учеб пособие – Волгоград, 1993. 3. Селиванов Н.А., Видонов Л.Г. Типовые версии по делам об убийствах. Горький, 1981. 4. Селиванов Н.А. Советская криминалистика: системы понятий. М., 1982. 5. Селиванов Н.А. Типовые версии, следственные ситуации и их значение для расследования // Соц. законность. 1985. №7. 6. Ларин А.М. От следственной версии к истине. М., 1979. 7. Реховский А.Ф. Версии на первоначальном этапе расследования // Пробл. оптимизации первонач. этапа расследования: Межвуз. сб. науч. тр. Свердловск, 1988. 8. Образцов В.А. Выявление и изобличение преступника. М., 1997. 9. Коновалова В.Е. Правовая психология. Х., 1997. 10. Олейник П.А., Птицин А.Г. Роль розыскных версий в раскрытии преступлений // Криминалистика и судебная экспертиза. К., 1971. Вып. 8.

Надійшла до редколегії 10.03.04

Д.Д. Зяць

ТАКТИКА ПЕРЕВІРКИ ПОКАЗАНЬ НА МІСЦІ В УМОВАХ КОНФЛІКТНОЇ СИТУАЦІЇ

У чинному КПК України (у ст. 194) викладені мета та завдання відтворення обстановки та обставин події, де метою такої слідчої дії є перевірка результатів допиту свідка, потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого чи даних, що одержані при проведенні огляду та інших слідчих дій. В юридичній літературі висловлювались пропозиції щодо розподілу відтворення обстановки та обставин події на перевірку показань на місці та слідчий експеримент [1, с.62]. Ми підтримуємо наукові погляди українських, російських, белоруських вчених, які пропонували законодавчо визначити перевірку показань на місці. У проєкті КПК України (ст.261), перевірка показань на місці визначена як самостійна слідча дія. Автором проєкту

КПК доцільно враховувати нові конструктивні підходи до процесуального визначення цієї слідчої дії та ситуаційний підхід до тактики перевірки показань на місці. Вважаємо, що з метою встановлення нових обставин, що мають значення для розкриття або подальшого розслідування злочину, перевірки або уточнення показань свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, слідчий має право перевірити раніше надані показання на місці, пов'язаному з подією, що досліджується, у присутності понятих, а при необхідності також за участю спеціаліста, захисника, законного представника. Перевірка показань на місці полягає в тому, що раніше допитана особа при наявності добровільної згоди відтворює обстановку та обставини, що були в дійсності; вказує на предмети, документи, сліди, що мають значення для розкриття злочину та його розслідування; показує, яке значення мали ті чи інші предмети в події, що досліджується; демонструє певні дії; звертає увагу на зміни в обстановці місця події; конкретизує чи уточнює надані показання. Забороняється попередньо показувати особі місце події та надавати іншу інформацію щодо нього. Неприпустимі які-небудь підказки, навідні питання чи стороннє втручання слідчого, спеціаліста, захисника, законного представника в дії особи, яка перевіряється, та у хід перевірки.

Традиційний підхід до тактики проведення окремих слідчих дій, рівень організованої злочинності та її протидіючий характер обумовлюють необхідність дослідження тактики перевірки показань на місці з урахуванням конкретних ситуацій такої слідчої дії.

У криміналістичній літературі в останні роки деякі автори, зокрема А.М. Гусаков, О.А. Філошенко., І.Ф. Герасимов, С.Ф. Денисюк, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблоков, виділяють в загальній теорії слідчих ситуацій ситуації, що характеризують розслідування в цілому, і такі, що виникають при проведенні окремих слідчих дій [2, с.14–15; 3, с.61; 4, с.85; 5, с.88]. Водночас, проблеми дослідження *ситуаційного підходу до тактики перевірки показань на місці в юридичній літературі не розглядалися.*

Аналіз слідчої практики свідчить, що ситуації перевірки показань на місці бувають як безконфліктними, так і конфліктними. Останні мають місце тоді, коли між слідчим і учасниками слідчої дії складаються відносини суперництва і протидії, цілі, наміри, інтереси і плани яких не збігаються. У таких відносинах з одного боку виступає слідчий, якому необхідно встановити всі обставини скоєння злочину, зібрати докази і на підставі їх аналізу висунути обвинувачення особі, з іншого боку особа, показання якої перевіряються, яка дає неправдиві показання з метою обмови іншої особи чи самообмови. Так, матеріали слідчої практики свідчать, що в ході проведення перевірки показань на місці були виявлені факти: самообмови обвинувачуваного – 25%, обмови з боку потерпілого – 30%, обмови з боку обвинувачуваного – 24%, а також неправдивих свідчень свідка – 21%. Слід зазначити, що в ході проведення перевірки показань на місці при виявленні вказаних вище фактів у слідчих виникали певні труднощі:

- по-перше, існування самої конфліктної ситуації;
- по-друге, особливий підхід до тактики проведення даної слідчої дії;

– по-третє, відсутність наукових рекомендацій щодо проведення перевірки показань на місці в умовах конфліктної ситуації.

У зв'язку з цим, вважаємо, що з метою усунення таких труднощів і на вимогу практики назріла необхідність дослідження тактичних особливостей перевірки показань на місці в умовах конфліктної ситуації.

Як зазначають більшість вчених, перевірка показань на місці є ефективним засобом викриття обмови чи самообмови [6; 7, с.47; 8, с.59–60]. Зокрема, на думку О.Я. Переверзи, перевірка показань на місці «...дає можливість викрити самообмову, неправдиве алібі, обмову, свідомо неправдиві показання про суб'єктивну та об'єктивну сторону складу злочину, повну неправду» [9, с.14]. Ми підтримуємо таку точку зору і вважаємо, що перевірка показань на місці дає великі можливості слідчому для перевірки правдивості показань осіб і є ефективним засобом викриття неправдивих показань у ході досудового слідства та при розгляді справи у суді, допомагає уникнути слідчих і судових помилок, які в подальшому будуть покладені в основу прийняття рішення у справі. Аналіз юридичної літератури дозволяє визначити механізм формування неправдивих показань, який полягає: а) у прийнятті рішення про давання свідомо неправдивих показань (включаючи боротьбу мотивів та формування установки на неправду); б) у плануванні змісту майбутнього свідомо неправдивого показання (на цьому етапі відбувається переробка сприйнятого та створення уявної моделі лжесвідчення); в) у відтворенні свідомо неправдивих показань в ході слідчої дії [10, с.118–121].

На свідомий процес прийняття рішення про давання неправдивих показань мають певний вплив мотиви настанови давання таких показань. Умовно їх можна розподілити на захисні та обвинувальні. До *захисних* мотивів давання неправдивих показань належать: боязнь зіпсувати стосунки з іншими особами, що проходять у справі; боязнь помсти з боку підозрюваного, обвинувачуваного, їхніх знайомих та родичів; прагнення сховати свої недобрі вчинки, аморальну поведінку, боягузливість; небажання в подальшому виступати в якості свідка чи учасника слідчої дії, бути викликаним до суду; побоювання бути знехтуваною людиною з-за припущеної стосовно когось із членів групи (наприклад, неповнолітніх) «зради»; бажання приховати інтимні сторони життя; відверта чи прихована антипатія до слідчого; дружні в минулому, родинні чи сімейні стосунки, злочинний зв'язок з підозрюваним чи обвинувачуваним; побоювання за свою безпеку та безпеку своїх близьких; безнадійність та своєрідна безвихідність, що обумовлена втратою віри у справедливість; скептичне ставлення до можливостей слідчих органів у розкритті злочину і забезпеченні компенсації матеріальної шкоди чи власної безпеки тощо.

До *обвинувальних* мотивів формування настанови особи на свідому неправду можна віднести: бажання уникнути відповідальності за скоєний злочин чи зменшити свою провину або понести покарання не за скоєний злочин, а за менш тяжкий злочин; вигородити чи пом'якшити провину співучасників на підставі дружніх, сімейних чи родинних зв'язків, з корисливих міркувань; обмовити співучасників через помсту чи з метою забезпечення власної безпеки в майбутньому; обмовити себе через бажання опинитися в особливих умовах життя – з причин сімейного, службового чи ін-

шого характеру; приховання злочинної поведінки близької людини [11, с.65–81; 12, с.612–613].

Зазначеними мотивами можуть керуватися в своїй діяльності як потерпілий, свідок, так і підозрюваний, обвинувачуваний. Існують різні причини давання неправдивих показань. Зокрема, вплив на особу членів злочинної групи, родичів, знайомих та інших заінтересованих осіб; особиста майнова, родинна, професійна та інша зацікавленість; неправильне ведення досудового слідства; спільне перебування осіб у місцях затримання та ін.

Слідчий при аналізі показань осіб, матеріалів кримінальної справи та інформації, якою він володіє, виявляє неправдиві показання, їх мотиви та причини і вживає необхідних заходів щодо їх викриття та усунення. Одним із заходів перевірки та подолання неправдивих показань є перевірка показань на місці за участю особи, яка викривається в даванні таких показань.

Слід зазначити, що у криміналістичній літературі питання викриття неправдивих показань за допомогою перевірки показань на місці недостатньо висвітлені. Аналіз юридичної літератури та матеріалів слідчої практики дозволив розробити низку криміналістичних рекомендацій щодо тактики перевірки показань на місці в умовах конфліктної ситуації. Насамперед, це рекомендації щодо організаційних та підготовчих дій слідчого до проведення даної слідчої дії.

Так, при підготовці до перевірки показань на місці в умовах конфліктної ситуації слідчий повинен:

- викликати осіб, показання яких будуть перевірятися, у різний час або день з метою уникнення спілкування їх між собою або їхньої змови на давання неправдивих показань;

- продумати питання щодо окремого перебування підозрюваних (співучасників злочину) в місцях тимчасового утримання та конвоювання і доставки кожного підозрюваного для участі в перевірці показань окремо;

- змістовно проаналізувати показання особи, показання якої перевіряються, з точки зору їхньої логічної узгодженості і виявити ознаки свідомої неправди;

- вивчити психологічні і характерологічні особливості особи, показання якої перевіряються;

- отримати необхідну консультацію у фахівців-психологів або призначити судово-психологічну експертизу на предмет визначення зазначених особливостей особи, показання якої неправдиві і підлягають перевірці;

- за допомогою психолога сформулювати питання, що можуть бути задані особі, показання якої перевіряються, з метою перетворення конфліктної ситуації у безконфліктну;

- скласти план даної слідчої дії;

- підготувати речові докази необхідні для пред'явлення особі, показання якої перевіряються;

- підготувати техніко-криміналістичні засоби та засоби фіксації ходу перевірки;

- визначити той комплекс тактичних прийомів, який необхідно застосувати в ході перевірки для подолання неправди.

Вважаємо, що в ході проведення перевірки показань на місці в умовах конфліктної ситуації, коли необхідно виявити і подолати факти обмови, самообмови, неправдивого алібі і давання неправдивих показань з боку потерпілого чи свідка, слідчому доцільно застосувати наступний комплекс тактичних прийомів:

- 1) використання можливостей тактичної переваги;
- 2) ретроспективне відтворення показань;
- 3) використання «негативних обставин»;
- 4) деталізація пояснень та демонстрації дій;
- 5) спостереження за дезадаптивною поведінкою особи, яка перевіряється;

Так, **використання можливостей тактичної переваги** полягає в тому, що слідчий, проаналізувавши наявний в нього матеріал і показання осіб, виявляє певні суперечності і протиріччя, що свідчать про давання особою неправдивих показань, приймає рішення про проведення перевірки показань на місці відразу ж після проведення допиту особи, показання якої необхідно перевірити. Безумовно, слідчий повинен заздалегідь підготуватись до проведення зазначеної перевірки і скласти план, який може бути доповнений після допиту шляхом внесення коректив у кожний його пункт. Застосування даного тактичного прийому ґрунтується на положеннях психології, зокрема, на знаннях протікання внутрішніх психологічних процесів особистості.

Як відзначає А.Р. Ратінов, діяльність особи, яка дає правдиві показання чи пояснення, носить репродуктивний характер, тобто завдання особи зводиться до згадування та докладного відтворення того, що раніше нею сприймалося або чинилося. Задача ж особи, яка дає неправдиві показання, є складнішою і носить творчий характер[13, с.103]. Ця діяльність вимагає від особи творчої переробки вихідного матеріалу (яка завершується створенням мисленого образу події – того, що раніше сприймалося і дійсно чинилося) і вигаданого образу події, яким вказана особа хоче підмінити дійсну подію. Такий процес формування неправдивих показань потребує від особи більше розумових зусиль і часу, тому що їй необхідно продумати свою легенду, що більш природно відповідає дійсній події, мислено програти свої пояснення, підготувати відповіді, іншими словами скласти «сценарій» давання неправдивих показань. Тому слідчий має тактичну перевагу над особою, яка дає неправдиві показання, завдяки ефекту раптовості проведення перевірки показань з зазначеною особою.

Реверсивне відтворення показань. Аналіз слідчої практики свідчить, що в ході проведення перевірки показань на місці, як правило, особа відтворює свої показання з місця проникнення чи підходу до місця скоєння злочину (докримінальні дії), потім пояснює і демонструє свої дії безпосередньо на місці події (кримінальні дії) і, насамкінець, дії, які особа здійснювала щодо приховування злочину та зникнення з даного місця (післякримінальні дії). Ці найважливіші моменти скоєння злочину будуть слугувати «опорними пунктами» і послідовно з'ясуватимуться в ході проведення перевірки показань на місці. Особа, яка дає неправдиві показання, створює розумову модель давання таких показань. У неї складається певний стереотип, якого вона додержується протягом всього розслідування злочину, але найменші зміни, що вносяться в здавалось би її логічний хід давання неправдивих

показань, змушують особу неадекватно діяти у такій ситуації. У зв'язку з цим слідчому доцільно після прибуття на місце проведення перевірки показань на місці, запропонувати особі відтворити свої дії згідно з визначеними раніше «опорними пунктами» у зворотній послідовності, тобто починаючи з місця звідкіля вона зникла і закінчуючи місцем приходу на місце події.

Такий тактичний прийом, як **використання «негативних обставин»** доцільно використовувати у сукупності з «методом асоціативних зв'язків». Особа, яка дає неповні, фрагментарні показання на допиті, заявляє про те, що на місці вона може згадати і показати деякі обставини вчинення злочину, що на цьому місці відбувались. Водночас зазначена особа при проведенні перевірки показань на місці дала ті ж самі показання та пояснення, що й на допиті, в яких були відсутні подробиці, які особа обов'язково б знала, якби дійсно скоювала даний злочин.

Деталізація пояснень та демонстрації дій. При перевірці показань на місці, як і на допиті, особі надається можливість вільно показати, пояснити обставини вчинення злочину, продемонструвати певні дії. Це дає змогу особі, яка перевіряється, згадати і відтворити в пам'яті все забуте. Слідчий, після вільного викладення особою обставин злочину, за допомогою уточнюючих, деталізуючих питань, повинен з'ясувати всі подробиці, що відносяться до окремих деталей обстановки та обставин події. Зокрема, можуть бути уточнені шляхи підходу і відходу з місця події; дії особи на місці скоєння злочину і дії жертви; дані про обстановку місця події, тобто все те, з чим стикалася особа, показання якої перевіряються. Слід зазначити, що більш конкретно і точно запам'ятовуються такі особливості місця події та певні об'єкти, які входили в зміст злочинної діяльності особи. Проте незнання даною особою окремих особливостей події злочину чи заперечна відповідь на запитання слідчого щодо таких особливостей дозволяють слідчому в ході перевірки показань на місці виявити суттєві протиріччя, які викривають особу в даванні неправдивих показань.

Спостереження за дезадаптивною поведінкою особи.

У ході проведення перевірки показань на місці слідчий одержує інформацію як у вербальній формі, при даванні особою пояснень, так і в невербальній формі, коли ця особа показує певні об'єкти, демонструє певні дії. До останньої відноситься і невербальна поведінка особи, яка виявляється на рівні психофізіологічних реакцій і супроводжує діяльність особи в процесі всієї перевірки показань на місці. До таких реакцій можна віднести: мову особи, яка перевіряється; її міміку, жести; рух частин тіла та ін., які доволі широко висвітлені в юридичній літературі [14, с.423–424; 15, с.8–11]. Так, якщо особа при проведенні з її участю перевірки показань на місці не може, на відміну від давання свідомо неправдивих пояснень, контролювати прояви своєї поведінки, які ніяк не узгоджуються з її поясненнями і можуть свідчити про настанову особи на давання неправдивих показань.

Вважаємо, що у даній ситуації слідчому необхідно обов'язково залучати до участі в перевірці показань на місці психолога, а також помічника слідчого. Аналіз слідчої практики дозволяє зробити висновок, що слідчий при проведенні перевірки показань на місці практично не може одночасно керувати діями осіб, фіксувати їх пояснення у протоколі, слідкувати за поряд-

ком проведення слідчої дії й спостерігати за поведінкою особи, яка перевіряється. Тому виконання зазначеної рекомендації носить майже обов'язковий характер.

При проведенні перевірки показань на місці в умовах конфліктної ситуації, коли виявляються факти обмови, самообмови чи давання неправдивих показань, слідчому доцільно застосовувати наступні тактичні прийоми: роз'яснення хибності позиції, яку обрала особа; ознайомлення з правовими наслідками розкаювання і активного сприяння розкриттю злочину; використання прийомів, що засновані на оперуванні доказами; роз'яснення наслідків хибної позиції особи, зокрема збільшення терміну проведення досудового слідства; активізація позитивних якостей особи тощо. Дані тактичні прийоми при проведенні перевірки показань на місці в умовах конфліктної ситуації доцільно застосовувати у комплексі з вищевказаними.

Список літератури: 1. Стратонов В.М. Відтворення обстановки і обставин події як метод пізнання під час розслідування злочинів: Автореф... канд. юрид. наук: (12.00.09) / Запорізький юридичний інститут МВС України. Запоріжжя, 2001. 2. Гусаков А.Н., Філюшенко А.А. Следственная тактика (в вопросах и ответах): Учеб. пособие. Свердловск, 1991. 3. Герасимов И.Ф. Следственные ситуации на первоначальном этапе расследования преступлений // Соц. законность. М., 1977. №7. 4. Денисюк С.Ф., Шепитько В.Ю. Обыск в системе следственных действий (Тактико-криминалистический анализ): Научно-практическое пособие. Х., 1999. 5. Яблоков Н.П. Криминалистическая методика расследования. М., 1985. 6. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. М., 1967. 7. Уваров В.А. Проверка показаний на месте: Учебное пособие. М., 1982. 8. Быховский И.Е., Корниенко Н.А. Проверка показаний на месте: Учеб. пособие. Л., 1988. 9. Переверза О.Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання: Автореф... канд. юрид. наук: (12.00.09) / Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. Х., 2000. 10. Переверза О.Я. Знання механізму формування свідомо неправдивих показань – гарантія успішної боротьби з ними // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. 1999. №4. 11. Ратинов А.Р., Скотникова Т.А. Самооговор (происхождение, предотвращение и разоблачение ложных признаний). М., 1973. 12. Аверьянова Т.В., Белкин Р.С., Корухов Ю.Г., Россинская Е.Р. Криминалистика. Учебник для вузов / Под ред. Заслуженного деятеля науки Российской Федерации, профессора Р.С. Белкина. М., 1999. 13. Ратинов А.Р. Феноменология лжи. Судебно-психологический взгляд // Юридическая психология. Сборник научных трудов / Под ред. проф. А.Р. Ратинова, докт. юрид. наук. Г.Х. Ефремовой. М., 1998. 14. Романов В.В. Юридическая психология: Учебник. М., 2000. 15. Семенов В.В. Психологические возможности распознавания лжности показаний // Российский следователь. 2002. №4.

Надійшла до редколегії 30.12.03

В.О. Малярова

СИТУАЦІЙНІ ОСНОВИ ТАКТИКИ ЗАТРИМАННЯ ПІДОЗРЮВАНОВОГО

Серед правових засобів, наданих законодавством України органам внутрішніх справ для розв'язання задач кримінального судочинства, затримання осіб, що скоїли злочин, займає важливе місце і здійснюється при наявності однієї з підстав, перерахованих у ст.106 КПК України. Це ефективний захід, що створює умови для встановлення причетності затримано-